



Türk Şaman Sanatı ve Kültüründe Nesneler

Objects in Turkish Saman Art and Culture

Başak BURAK

Bağımsız Araştırmacı, Adana, Türkiye
Independent Resercher, Adana, Türkiye
0000-0003-3508-6281 bburak.bbasak@gmail.com

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Burak, B. (2025). Türk Şaman Sanatı ve Kültüründe Nesneler. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 69, 51-69.

Burak, B.. (2025). Objects in Turkish Saman Art and Culture. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*. 69, 51-66.

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 30 December 2024 / 30 Aralık 2024

Accepted/Kabul Tarihi: 26 August 2025 / 26 Ağustos 2025

Published/Yayın Tarihi: 30 September 2025 / 30 Eylül 2025

Pub Date Season/Yayın Sezonu: September / Eylül

Issue/Sayı: 69

Pages/Sayfa: 51-66

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Başak BURAK).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

This article has one author and the contribution rate of the author is 100 %/Bu makale tek yazarlıdır ve yazarın katkı oranı yüzde 100'dür.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0.lisansı altında yayımlanmaktadır

Öz

Türklerde Şamanizm Gök, Yer-Su ve Atalar kültlerinden oluşan eski Türk inançlarının şaman denilen din ve şifa insanı vasıflı kişiler tarafından uygulanan yeniden sistemleşmiş bir şeklidir. Kamlar, hastalıkları sağaltma, kötü ruhları def etme, bereket getirici tören ve uygulamaların yapılması vb. işlerle uğraşan; yerine göre doktor, din adamı, büyücü, tiyatrocü, meddah gibi davranan hem mistik planda hem de gerçek dünyada eğitim gören kişilerdir. Kamlar, yaptıkları uygulamalarda çeşitli nesneler kullanırlar. Çünkü yardım aldığı tanrılar ve ruhlar, bunların kullanımı törenin yapıldığı ortam ve amacı birbirinden farklıdır. Kimi nesneler basit ve sadece işlevseldir, ancak kimi nesneler ise “sanat eseri” olarak kabul edilebilecek şekilde yetenekli bir sanatçı veya kamın kendisi tarafından yapılmıştır. Kam elbiseleri ve kam davullarında kullanılan desenler, aplikeler, tasvirler, resimler, metaller yoğun bir sembolizm ve gizem içermektedir. Kamların çeşitli maksatlar için kullandıkları nesneler arasında sanat ve en azından etnografik değeri bulunanlar vardır. Ziller, takırdaklar, kamçılar, silahlar vb. Bu çalışma ile amaç İç Asya ve Orta Asya’daki Türk kamlarının bahsedilen türden törenlerde kullandıkları nesnelerin, özellikle sanat ve etnografik açıdan değerli görünenlerini bir araya getirip ele almaktır. Seçilen örnekler bölgelerine göre kronolojik olarak incelenmiştir. Bazen Hun-Göktürk devirlerine kadar inilecek çoğunlukla son yüzyıllara ait eserlerden söz edilecektir.

Anahtar Kelimeler

Türk, Kam, Nesne, Sanat.

Abstract

Shamanism in Turks is a re-systemized from of ancient Turkish beliefs consisting of Sky, Earth-Water and Ancestor cults, practiced by religious and healing people called shamans. Kams are people who deal with works such as healing diseases, exorcising evil spirits, performing ceremonies and practices that bring abundance, etc.; they act as doctors, clergymen, magicians, theater artists, storytellers, and are educated both in the mystical plane and in the real world, depending on the situation. Kams use various objects in their practices. Because the gods and spirits they receive help from, the environment in which the ceremony is held and the purpose of their use are different from each other. Some objects are simple and only functional but some objects are made by a talented artist or the kam himself, which can be considered as “work of art”. The patterns, appliques, depictions, pictures and metals used in kam dresses and kam drums contain intense symbolism and mystery. Among the objects used by kams for various purposes are those that have artistic and at least ethnographic value. Bells, rattles, whips, weapons, etc. The aim of this study is to bring together and discuss the objects used by the Turkish kams in the mentioned types of ceremonies in Central and Central Asia, especially those that seem valuable in terms of art and ethnography. The selected examples are examined chronologically according to their regions. Sometimes, it will go back to the Hun-Gokturk period, but mostly the works belonging to the last centuries will be discussed.

Keywords

Turkish, Kam, Object, Art.

Giriş

“Şaman” sözcüğünün kökeni ile ilgili farklı görüşler ortaya atılmıştır. Şamanizm/Kamizm sözcüğü Tunguzcaki şaman/kam adından gelmektedir (Örnek, 1988, s. 47). Şamanizm Türklerde Gök, Yer-Su ve Atalar kültlerine dayanan seçilmiş ruhun başka ruhlarla etkileşim içinde olduğu dinsel bir uygulama şeklidir (Çoruhlu, 2022, s. 28; İnan, 1986, s. 48). Kam Tunguzlarda kendini dine adanmış kişi “din adamı” demektir (Potapov, 2012, s. 148). Bu sebeple Yaşar Çoruhlu “Şamanizm” teriminin ise araştırmacılar tarafından din adı olarak öngörülmesi olabileceği yönünde olduğunu ifade etmektedir (Çoruhlu, 2022). Türkolog N.F. Katanov Hakas kökenidir ve yüzyıllarca Sibiryada Rus misyonerlerinin Hristiyanlığı yayma çabalarının başarıya ulaşmamasının temel sebebinin Şamanizmin bir din olarak görülmemiş olmasından kaynaklandığını belirtmiştir (Sergen, 2015). Sibiryada misyoner baskılarına rağmen Şamanizm inancı ayakta kalmayı başarmıştır.

Orta Asya ve İç Asyada yayılım gösteren bu inanç sistemi kabileler arasında itibar görmekteydi. Kamlar bir çeşit ruhsal yolculuk yapmakta ve trans haline girmektedir. Medyumluk işlerini yerine getiren kamların bir tür şifacı rolü üstlendiği bilinmektedir. Dini törenler, ritüeller ile ayinler sonucunda toplumun inancında, anlayışında belli kültürel şekillenme oluşmuştur.

Türk halklarında kamist uygulamalar görülmekle beraber Tanrı inancı vardı. Eski Türklerde varolan Göktanrı inancı bunun göstergesidir. İslamiyetin kabulü ile tek tanrıcılığa geçişi kolaylaştıran önemli sebeplerden biri şüphesiz buydu. Erken devirlerde görülen Yer-Gök-Su- Atalar kültü farklı inançlar ile birlikte var olmuştur. Bu inançlar yaşanan dünya, öteki dünya, evren ile ilgili inanışları beslemiştir. Türk toplulukları tarihleri süresince çeşitli dinlere inanmışlardır (Çoruhlu, 2022). Aslında varoluşunu tam olarak anlamlandıramayan insanın korunma ihtiyacı neticesinde kendisinden üstün özelliklere sahip ve yönlendirici bir gücün varlığına inanmak istemiş bunu ise çeşitli inançları kapsayan (Animizm, Yer-Gök-Su-Atalar kültü vb.) çeşitli paradokslar bütünü içinde yapmıştır.

Kamların yardım aldıkları tanrılar, ruhlar, tören ve ayinlerin yapılma maksatları farklı olduğundan ihtiyaç duyulan nesneler ise buna göre şekillenmiştir. Bunun sonucu olarak gösterdikleri çeşitli uygulamalarda farklı nesneler kullanmışlardır. Bir çok farklı yerde ve uygulamalarda farklı nesneler kullanmış olmakla birlikte bunların kullanış şeklide farklılık içermektedir. Kamların kullandığı nesneler arasında kam kostümleri, davulları ve ya tefleri, resimler, metaller, asalar, aplikeler, asalar vb. nesneler vardır. Bunlar üzerinde sembolizm ve gizem içeren kendi bünyesinde değişik ayrıntıyı barındıran maddi kalıtlardır. Sembol ve gizem içeren sözkonusu nesneler kamist inanç sisteminden bağımsız olarak düşünülemez hatta ritüellerin yerine getirilmesinde önemli bir unsurdur. Bazıları etnoğrafik değer taşıırken, çoğu sanat eseri niteliğinde maddi ve manevi miras unsurunun temelini oluşturmaktadır.

Bütün bunların dışında kamların çeşitli maksatlı olarak kullandıkları nesneler arasında da sanat ve en azından etnoğrafik değeri bulunanlar vardır. Ziller, takırdaklar, kamçılar, silahlar vb.

Bu çalışma ile amaç İç Asya ve Orta Asya'daki Türk kamlarının bahsedilen türden törenlerde kullandıkları nesnelerin, özellikle sanat ve etnoğrafik açıdan değerli görünenlerini bir araya getirip ele almaktır. İncelenen örnekler bölgelerine göre ve kronolojik olarak detaylı bir şekilde incelenmiştir. Araştırmada Hun-Göktürk devirlerine kadar inilecek ancak çoğunlukla son yüzyıllara ait eserlerden söz edilecektir. Çalışmada literatür tarama ve gözlem yöntemi kullanılmıştır.

1. Türk Kamlarının Kullandığı Nesneler

Türk kam nesnelerinin ve izlerinin bulunduğu müzeler ve yerlerden bazıları: Budapeşte Etnoğrafya Müzesi, Linden Museum- Stuttgart, The National Museum of Denmark- Kopenhag, SMB Staatliche Museen zu Berlin-Berlin, Hamburg/Almanya Völkerkunde Müzesi, Ankara Üniversitesi- Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Halk Bilimleri Bölümü Müzesi- Ankara/Türkiye, Rusya Bilimler Akademisi- Peter the Great's Museum of Anthropology and Ethnography (Kuntskamera) Petersburg/Rusya, Museum of the Religion-St. Petersburg/Rusya, Russian Museum of Ethnography-St. Petersburg, Anokhin Müzesi /Altay Cumhuriyet Ulusal Müzesi (Rusya Federasyonunun Çin ve Moğolistan sınırları içinde), Hurtuyah-Tas Açık Hava Müzesi, Kazakistan Milli Müzesi, Kazakistan Müzik Aletleri Müzesi, Krasnoyarsk Müzesi, Kırgız Cumhuriyeti Milli Tarih Müzesi, Kazakistan Merkez Devlet Müzesi, Kastayev Devlet Sanatları Müzesi (Taraz), Chojin- Lama Tapınağı Müzesi (Moğolistan).

Türk kamları tören ve ayinlerde güçlü bir iletişime geçmeden önce kendisine yardımcı olacak ritüellerin yolunda gitmesini sağlayacak belirli nesnelere ihtiyaç duymuştur. Donanımlı bir kamın öteki dünya ile bağlantısını sağlayacak materyaller bellidir hatta bazıları sadece kendine özgü olmakla beraber kamın kendi yaptığı bir objeye de dönüşebilmektedir. Özellikle kıyafet üzerinde bulunan bir çok metal nesne silah gibi savunma amaçlı olarak kullanılmıştır. Yardımcı ve koruyucu ruhlar çanlar , takırdaklar, ay- güneş-yıldız biçimli gök cisimlerinde yine ağırlıklı olarak metal malzemelerin kullanıldığı görülmektedir. Ulaşılan nesneler detaylı bir şekilde incelenmiştir. Kostümler, elbiseler, metal nesneler ziller, çanlar, takırdaklar, temsili silahlar, halkalar, sembolik şekiller, doğadaki hayvanların tüy, pençe, kemik ve derileri, ayakkabı, çizme, davullar, davul tokmakları, başlıklar, koruyucu ruhlar, applike süs, kukla, bebek, simge ve ruh şekilleri, renkli kumaş, şeritler, kamların kullandığı kopuz, çingirak, kaynana zırlıtısı gibi müzik aletleri vb. nesneler Kamizm Sanatı'nın ve ikonoğrafisinin anlaşılması açısından önemlidir. Özellikle somut özgün nesneleri üzerinde barındıran nesneler belirli faktörlerin yanısıra kültürel ve inançsal durumları yansıtmaları açısından kaynak oluşturmaktadır. Özellikle kıyafet, başlık, davul ve tokmaklardaki sembolizm çeşitliliği kamların mertebesini ve yaptığı işlerin boyutunu göstermesi açısından mühimdir.

1.1. Yardımcı Ruhların Temsili Şekilleri

Kama yardımcı olan ruhların sayısı kamın kademine göre değişmekteydi. Altay kamlarında yardımcı ruhlar kama tavsiyelerde bulunmaktaydı (Harva, 2022). Bunların temsili şekilleri hayvan ve insan biçimli şekiller olmak üzere ikiye ayrılarak incelenmiştir. Yardımcı ruhlar kamın yolculuğu sırasında oldukça önemlidir. Türk halklarında ruh atası farklı şekil ve malzemelerde görülmektedir. Genel olarak Altay kam elbiselerinin omuz ve yakalarına ülgenin kızları dikilmiştir. Metal ruh ataları ise Yakut/Saha ve Dolgan Türk topluluklarında görülmektedir.

2. Kam Kostümü

2.1. Başlıklar ve Başlığa Takılan Nesneler

Kamların başlıkları birbirleriyle benzerlik göstermiş olsalar da kamların kişisel tercihleri ünik örnekleri beraberinde getirmiştir. Altaylara ya da Hakaslara ait olduğu düşünülen bugün Ankara Üniversitesi'nin Halk Bilimleri bölümünde yer alan kaba kırmızı keçe kumaştan yapılan başlık (Resim 1) ile Hakaslara ait olduğu kabul edilen başlık (Resim 2) birbirleriyle benzerlik gösterir. Her iki başlıkta kumaş, kuş tüyü, deniz kabuğu kullanılmıştır. Etek kısmından tepe kısmına doğru daralan bir biçimde yapılmış, kırmızı renktedirler. Her iki başlığın gövdesinde sıra halinde dizilmiş deniz kabukları bulunmaktadır. Biçim, renk ve süslemeler açısından benzerlik gösteren başlıkların uçlarına yakın renklerde sarkan şeritler yerleştirilmiştir. Altay Katun Nehrinde bulunan kare biçimindeki başlık ise biçim, malzeme ve renk bakımından bu iki başlığa benzemektedir (Resim 3). Tuvalara ait olan kırmızı keçe kumaştan baş çevresini saran başlığın saçakları alt kısımdan sarmaktadır. Gövde kısmında başlığın ön yüzüne kahverengi ve siyah kumaşlar ile göz, burun, ağız ve kaşlar dikilmiştir. İnsan yüzü görünümünde olan başlığın çevresi kuş tüyleri ile çevrelenmiştir (Resim 4). Tofalara ait olan kadın kam başlığı ise biçimsel olarak farklılık gösterir. Başlıktan sarkan kumaşlar kırmızı renktedir. Başlığın alt ve üst kısmına gelen yerler kürk ile çevrelenmiştir. Başlığın alın bölgesine gelen kısımda iri bir dairesel form işlenirken onun çevresine daha küçük boyutta işlenen daireler yer almaktadır. Başlığın alt kısmında belirli aralıklarla kumaş ve deriden saçaklar yerleştirilirken, başlığın tepe kısmı kuş tüyleri ile çevrelenmiştir (Resim 5). Tofa kam başlıklarında kuş tüyleri taç kısmında yoğun olarak kullanılırken; Hakaslarda ve Altaylarda başlıkların gövde ya da tepe noktalarında birkaç tane bulunmaktadır. Belirtmek gerekir ki kuş sembolizmi Türkler için tarih boyunca önemli bir "töz" olarak kabul edilmişlerdir. Ölen ataların ruhlarını simgelemiş ve öldüklerinde kendilerinden sonra gelen nesli koruduklarına inanılmıştır (Meletinsky, 1980). Yakutların/Saha soylu atalarının kartal olduğuna inanılmakta şahin ve doğan gibi yırtıcı kuşların Türk Mitolojisinde önemli yeri bulunmaktadır (Çoruhlu, 2019, s. 86). Bugün dahi kartal kuşu Türk Silahlı Kuvvetlerinin simgesidir. Yakutlar/Sahalar'a ait kam başlığında başlık kırmızı çuha ile kaplanmıştır ve tepe noktasında geyik boynuzu yerleştirilmiştir. Gövde kısmı zikzak formu bir süsleme ile çevrelenmiştir. Başlığın iki yanından saçaklar sarmaktadır (Resim 6).



Resim 1. Kam başlığı, Altaylar (Yardımcı, 2016)



Resim 2. Hakas kam başlığı (Çoruhlu, 2017)



Resim 3. Altay kam başlığı (Anohin, 2006)



Resim 4. Tuva Kam başlığı (Yardımcı, 2016)



Resim 5. Tofa Kam başlığı (Pentikainen vd., 1998)



Resim 6. Kam başlığı, Kuzey Yakutlar/Sahalar (Prokofyeva, 2014)

2.2. Elbise ve Elbise Üzerindeki Nesneler

Türkiye’de Ankara Üniversitesi Arşivinde korunan Altay Kam Elbisesi ile ilgili olarak Prof. Dr. Yaşar Çoruhlu İç Asyadaki benzer örneklerden yola çıkarak kostümün Rusya Federasyonu Dağlık Altay Bölgesinin bir yerinden ya da Hakasya’dan geldiğini belirtmektedir (Çoruhlu, 2017). İç ve dış elbise olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Dış elbise yünlü kaba kumaştan yapılmış ve elbisede kırmızı, siyah, yeşil renkler kullanılmıştır. Önden düğmeli olan elbisenin arka yüzü oldukça hareketlidir. Bel kısmında üçü çan ikisi küre biçiminde metal çingiraklar yer almaktadır. Arka yüzünde ziller bulunmaktadır. Bel hizasında başlayan uzun şeritlerin bazılarının üzerinde keçe malzemeden yapılmış insan ve kuş figürleri bulunmaktadır. Elbisenin kollarında, ön ve arka yüzlerinde tadilata ait dikiş izleri gözlenmektedir (Resim 7). Altay, Katun Nehri, Koleksiyoncu A.V. Anokhin’in koleksiyonunda bulunan Kam elbisesinin göğüs kısmına bir dizi bebek yerleştirilmiştir. Bu bebekler ülgenin kızlarıdır ve üzerlerine deniz kabukları dikilmiştir. Elbisenin arkasına kırmızı kumaş üzerine iki sıra halinde çanlar elbiseye hareketlilik kazandırmıştır. Etek bel kısmında bir sıra deniz kabukları sıralanmıştır (Resim 8). Altaylara ait bir başka kam elbisesi, Büyük Peterin Antropoloji ve Etnoğrafya Müzesinde, Kunstkamera, Rusya’da yer almaktadır. Kam elbisesinin arka yüzü ise ön yüzüne göre nesneler bakımından daha donanımlıdır. Ön yüzde olduğu gibi arka yüzde belden başlayan uzun ipler sıkça kullanılmıştır. Kırmızı ve kahverengi tonlarında yapılmış olan kıyafetin bel kısmında deri malzeme üzerine iki sıra metal işçilikli bir kemer ile kuşatılmıştır. Elbisenin arka tarafında dikkati çeken asıl unsur ise birbirine paralel dizilmiş üç sıradan oluşan çanlardır (Resim 9). Görüldüğü üzere Altay bölgesine ait elbiseler kendi içlerinde ortak simgesel benzerlik barındırmaktadır. Özellikle bel çevresinde sırt kısmında kötü ruhları uzaklaştırmak için çanlar bulunmaktadır. Kıyafetlerde ortak olarak kırmızı, yeşil, beyaz, siyah renkler tercih edilmiştir. Kıyafetlerde belden aşağı sarkıtılan şeritler hemen hemen araştırmaya tabi tutulan tüm Altay bölgesi kıyafetlerinde ortaktır. Yakut/Saha topluluğuna ait olan başka bir kam elbisesinde yoğun metal süsleme kullanıldığı görülmektedir. Metal aksesuarlar sırt kısmına yatay olarak dikilmiştir (Resim 10). Nakışla süslenmiş zengin aksesuara sahip olan elbise tofa kam elbisesi iyi korunmuş durumdadır. Elbisenin üzerindeki nakışlar gelişigüzel değil kaburga kemiklerini belli edecek biçimde işlenmiştir. Bel hizasındaki metal halkalara kordon olarak adlandırılan kalın ipler ve şeritler geçirilmiştir. Dikişler işçilikli ve 3 şerit yakadan elbise boyunca uzanmaktadır ve bu elbiseye hareketlilik kazandırmıştır (Resim 11). Dolgan kam elbisesinde (Batı Sibirya) metal, kumaş, deri malzeme kullanılmıştır. Elbise üzerindeki metal halkalardan ruhatası ve çeşitli metal unsurlar sarkmaktadır (Gürcan, 2016), (Resim 12).



Kostümün ön tarafı



Kostümün arka tarafı

Resim 7. Altay kam kostümü (Çoruhlu, 2014)



Resim 8. Altay kam elbisesinin arka yüzü (Pentikainen vd., 1998)



Elbisenin ön yüzü



Elbisenin arka yüzü

Resim 9. Altay kam elbisesi (Yardımcı, 2016)



Resim 10. Yakut/Saha Kam elbisesinin arka yüzü (Pentikainen vd., 1998)



Resim 11. Tofa Kam elbisesinin arka yüzü (Pentikainen vd., 1998)



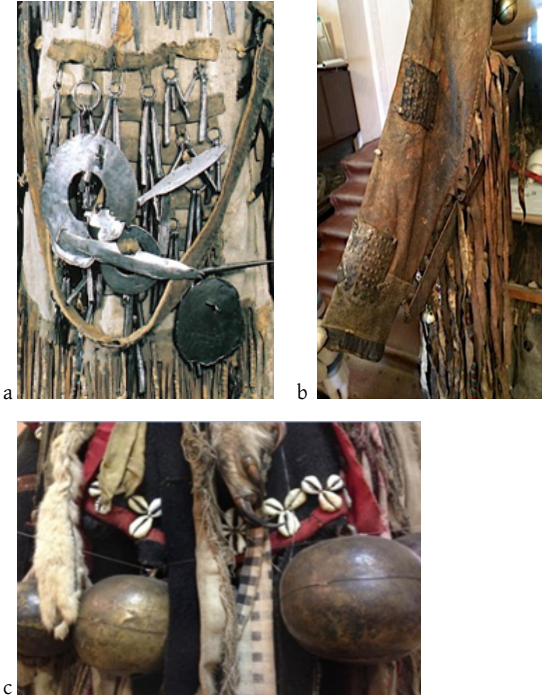
Resim 12. Dolgan kam elbisesinin arka yüzü, Batı Sibirya (Pentikainen vd., 1998)

2.2.1. Metal Nesneler

Metal nesneler bölümünde Halkalar, Kün-ay (güneş ve ay/hilal ve yıldız) şekiller, ziller, çanlar, takırdaklar, temsili silahlar incelenmiştir Moğolistan Norovlijin ,Uul Bölgesinde mezar buluntuları içinden çıkan kalkolitik ya da tunç devrine ait olduğu bilinen güneş, ay biçimli metal kam takıları (Resim 13) mevcuttur (Çoruhlu, 2023, s. 267). Türk kamların yolculuğu esnasında karanlık dünyayı aydınlattığına inandıkları Güneş-Ay sembolleri kam için önemli bir nesnedir (Hoppal, 1993). Kam kıyafetlerde ve münferit örnekler üzerinde görülen metal malzemelerde ortak işlenen konular güneş, ay ve hayvan sembollerinin, kalkolitik dönemden 20.yy'a kadar devam ettiği yönündedir. İç Asya'da Tunç devirlerinden itibaren şekillenen hayvan üslubu İskitler/Sahalar, Hunlar, Göktürkler, Uygurlar, Kumanlar, Oğuzlar gibi Türk topluluklarının önemli ve yaygın sanat üslubunu oluşturmuştur (Çoruhlu, 2020). Kam kıyafetlerinde çanlar, takırdaklar ve ziller kam kıyafeti üzerinde zırh görevi üstlenmiştir. Bu malzemelerin yerine göre kötü ruhları kovduğu yerine göre ise yardım çağırarak amacıyla kullanıldığı araştırmacılar tarafından kabul edilmektedir. Doğa ile iç içe yaşayan Türkler güçlerini artıracak özellikler aradıkları güçlü görünmek amacıyla çanlar ve ziller kullanmışlardır. Özellikle Altay, Tofa, Saha ve Dolgan Türk kamlarının kıyafetlerinde çan ve zil nesneleri yoğun olarak görülmektedir. Tofalara ve Dolganlara ait kıyafetler üzerindeki metallerde ise ay, güneş ve evren temalı metaller işlenmiştir (Resim 14).



Resim 13. Ay ve Güneş tasvirleri (Yıldırım, 2023)



Resim 14. Kam elbisesinde yer alan metaller; a. Yakut b. Dolgan, c. Hakas (Yardımcı, 2016)

2.2.2. Aplike Süs, Kukla, Bebek, Simge ve Ruh Şekilleri, Renkli Kumaş Şeritler

Altay Türk topluluklarının elbiselerinin genellikle göğüs ve sırt kısmına keçe, metal ya da bezden bebeklerin dikili olduğu görülmektedir. Altay Müzesi'nde bulunan kuklalarda kumaş ve deri malzeme kullanılmıştır (Resim 15). Renkli şerit kumaşlar üzerinde bulunan insan figürleri ise Dağlık Altay Bölgesi kostümünün detayıdır. Belden aşağı sarkan şeritler üzerine figürler dikilmiş ve iyi korunmuş örneklerdendir (Resim 16). Hakas Türk topluluğunda insan figürleri elbiseler üzerine dikilmiştir. Bez bebekler elbise üzerine dikilir ve Tanrıça Umay'ı simgelemektedir. Türk Mitoloisi'nde önemli bir yeri olan Tanrıça Umay iyilik ve bereket tanrıçasıdır. Kelime anlamı olarak çocukları himaye eden ruh, doğum sonu, çocuk doğurma yeri anlamlarına gelmektedir (Caferoğlu, 1934, s. 206). Kadın kam elbiselerinde yer verilmiş olması kadının kutsallaştırılmasının ve çoğalmanın bir işareti olarak görülebilir.

Ayrıca belirtmekte fayda vardır ki; kurbanlarla, baba evinden getirilen “amagandar bez bebekleri” gibi çeşitli ritüellerle doğurulan Türk bebeklerinin göbek bağları “göbek bağı kesesi” denilen bir nesnede saklanırdı. Yakutlar, Teleütler, Altaylar, Tunguzlar, Uğur halkları, Buryat topluluklarında kullanılırdı. Altay göbek bağları boncuklar ile süslenir ve kadınlar bunları sol kalçalarına takarak gezerlerdi. Bu sayede kadının kaç çocuğunun olduğu bilinirdi (Harva, 2015). Türk kelime anlamı olarak türeyen, çoğalan manasına gelir (Durmuş, 2017, s. 40-41). Sonuçta çocuk sayısına göre belirlenen keseler şüphesiz kadının doğurganlığına ve Türk ırkının çoğalmasına vurgu yapmaktadır.



Resim 15. Kukla tasvirleri, Altay Müzesi (22.09.2024) (Tarih ve Arkeoloji, 2015)



Resim 16. Renkli kumaş şeritlerde ruh tasviri (Çoruhlu, 2014)

2.2.3. Doğadaki Hayvanların Tüy, Pençe, Kemik ve Derileri

Hayvan derileri, kuş tüyleri, pençe gibi organik uzuvlar doğadan direk alınıp kullanıldıkları için zamanla tahrip olmuş olsalar bile hala kıyafetler, başlıklar, kamçılar, davul tokmakları üzerinde varlıklarını sürdüren örnekler ile karşılaşmaktadır. Söz konusu materyaller ile kamin kuş kılığına girip, uçma eylemini gerçekleştirdiği bilinmektedir (Resim 17).



Resim 17. Altay kostümündeki puhu kuşu telekleri (Prokofyeva, 2014)

2.2.4. Ayakkabı-Çizme

Tofalara ait kam çizmesinde metal ve deri malzemeli açık kahverengi uzun çizme görülmektedir. Çizmenin dış kısımlarına uzun metal parçalar yerleştirilmiştir. Ön kısımdan bacağı doğru kaval kemiği görünümü bir işleme görülmektedir (Resim 18). Ankara Üniversitesinde bulunan çizmede deri malzeme kullanılmıştır. Uzun çizmelerin üzerinde herhangi bir aksesuara rastlanmamıştır (Resim 19).



Resim 18. Tofa Kam çizmesi (Yardımcı, 2016)



Resim 19. Altay kam çizmesi (Yardımcı, 2016)

2.2.5. Maske

Kamların tören esnasında kullandığı bir başka meta ise maskelerdir. Maskeler kaminin yüzünü gizler böylece kam ölü atasının ruhunu bedenine alır onları kendi bedeninde somutlaştırır (Eliade, 1999; Kasten, 2009). Yakut ve Altaylı Türk kamları maske yerine yüzlerini boyayarak kendilerini gizlerlerdi. Bayat böylece kamların karanlık ruhlar tarafından tanınmamayı amaçladıklarını belirtmektedir (Bayat 2006: 189). Metal, ahşap ve hayvan derisi malzemelerinden yapılan maskelerin üzerinde çeşitli aksesuarlar takılmaktaydı. Sibiry'a bölgesine ait bir kam maskesinde keskin bir burun ve yüz hattı, oyularak belirtilen gözler görülmektedir. Başlığın tepe noktasında geyik ve kuş figürleri vardır. Yüz beyaz ve siyah renklerle çeşitli şekillerde boyanmış ve maske tüylerle çevrelenmiştir (Resim 20).



Resim 20. Sibirya Bölgesi kam maskesi (Kasten, 2009)

3. Kamların Törenlerde Kullandığı Diğer Nesneler

3.1. Kam Davulu veya Tefi

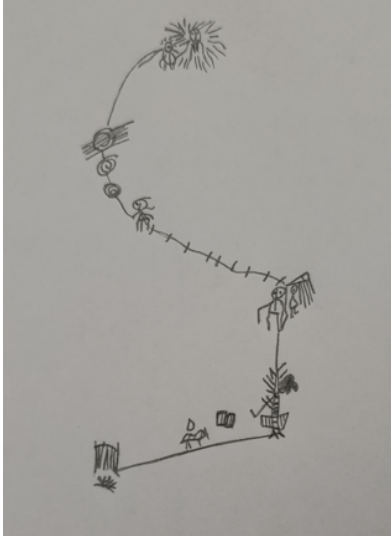
Davul bir kamın en önemli nesnesidir, çeşitli simgesel anlamlara sahiptir ve kam onunla bir çok ritüeli yerine getirmektedir. Davul ve tokmaklardan çıkan seslerin hastalıkları iyileştirici gücünün olduğuna inanılmaktaydı (Bayat, 2006). Davul, İslamiyetten önceki Türk topluluklarında önemini koruduğu gibi İslamiyetten sonraki dönemlerde de Türkler için önemli bir çalgı nesnesi olmuştur. Günümüzde hala düğün ve nişanlarda, sünnet törenlerinde, kız isteme merasimlerinde kullanılan tınısı beğenilen bir müzik aletidir.

Davulların üzerinde yer alan semboller, semboller, şekiller ve renklerin her birinin dinsel ve kültürel manaları bulunmaktaydı. Kam davul yüzeyinde bazen olağan hayvanlar dışında efsanevi ya da stilize edilmiş hayvan türleri de görülmektedir (Çizim 1). Kamın yolculuğu davullar üzerinde yoğun işlenen konulardandır (Çizim 2). Davul bir çizgi ile iki eşit parçaya bölünmektedir ve üst bölüm gökyüzünü alt bölüm yeryüzünü temsil etmektedir. Üzerinde yer alan resimler genel olarak insan figürleri, kiriş (omuz bölgesinden eeeziyi ikiye bölen bir çizgi), Kün-Ay (güneş ve ay), gökkuşağı, kutsal kayın ağacının resmi, sedir ağacı yanında geyik figürü, gökkuşağı bazen de kiriş ve gökkuşağı resmi arasında iyilik tanrısı ülgenin dokuz kızı çizilmektedir (Anohin, 2006).

Ankara Üniversitesinde yer alan Dağlık Altay Bölgesi, Tuva- Hakasya bölgesinden geldiği düşünülen davulun ön yüzü deriden gerilmiş arka yüzü ise açıktır. Davulun ön yüzü iki farklı bölüme ayrılmıştır. Üst kısımda at üzerinde bir süvari bulunmaktadır. Süvarinin önünde bir kapı yer almaktadır. Kapının gerisinde beyaz renk ile bir süvari çizilmiştir ve bu atın kuyruğuna düğüm atılmıştır. Beyaz atın tepesinde siyah renkle çizilmiş kanatlarını açmış yırtıcı bir kuş görülmektedir. En üst kısımda ay ve güneş çizilmiştir. Alt bölümde ise el ele tutuşan yedi figür ile yılan, kurbağa, kırkayak, kertenkele, kurt gibi hayvanlar çizilmiştir (Resim 21).

Altay bölgesinin davullarında yer ve gök temasını vurgulayan davulların üst kısımları göğü; yıldız, ay, hayat ağacı, gökkuşağını ve kamın yükselişini konu alırken, alt kısımlar yer; yeraltı dünyasını, yılan, kertenkele, kırkayak, kaplumbağa gibi sürünge bazen ise zarar verici hayvanlar işlemiştir. Bu bölümde bazen sürünge olmayan at, kurt, geyik gibi hayvanların da resmedildiği görülmektedir. Hakaslar (Abakan Türkleri), Altay Türklerinin kam davul örnekleri birebir benzerlikler göstermektedir. Üst bölümde at üstünde süvariler bulunur. Atların bazılarının kuyruğunun düğümlü olduğu görülmektedir. Eski Türk inancında bu bir yas işaretidir. İslamiyet öncesi ve sonrası Sanat Tarihi tasvirlerinde devlet yöneticilerinin, kahramanların, bir yas işareti olarak atlarının kuyruğunun bağlanması yanısıra yitlikleri, cesaretlendirmek amacıyla örüldüğü, bağlandığı, kesildiği görülmektedir (Çoruhlu, 1997). Coğrafi yakınlık yanısıra inanç biçimleri üsupsal benzeşmeyi beraberinde getirmiştir. Genel itibarıyla Tuva, Dağlık Altay bölgesi Hakasya Türklerinin davullarında gökyüzü, Güneş, Ay ve Türklerin kutsal saydığı yıldızlar görülmektedir. Altay ve Hakas kamlarının davullarının arka tarafında açık olan kısımda genellikle eeezi koruyucu ruh tasviri bulunmaktadır (Resim 22). Sibirya Türklerinden olan Yakutlar/Sahalar'ın davul örneğinde davulun armut biçiminde yapıldığı görülmektedir. Çerçevesinin dış kısımlarında görülen çıkıntılar ile ses kalitesinin artırılması amaçlanmış olmalıdır (Resim 23). Tofalar'ın (Resim 24) kam davul örneğinde davulun çıkıntılarının olması davulun ses kalitesinin yükseltme amacı güdmesi bakımından benzer amaca hizmet ettiği görülmektedir.

**Çizim 1.** Davul yüzeyindeki bazı sembol ve figürler (Bayat, 2006, s. 160)



Çizim 2. Altaylı Kamın Tanrı Ülgen'e ulaşmak için izlediği yol, Uno Harva'dan (Holmbergden) Anonim (Çizim: Uno Harva'dan tekrar çizim Başak Burak)



Resim 21. Altay Kam davulunun ön yüzü (Çoruhlu, 2014)



Resim 22. Kam Davulu üzerinde 'eezi' koruyucu ruh atası (Çoruhlu, 2017)



Resim 23. Yakut/Saha kam davulu (Kasten, 2009)



Resim 24. Tofa kam davulu (Pentikainen vd., 1998)

3.2. Davul Tokmakları

Davulun bir parçası olan davul tokmakları farklı formlarda görülmektedir. İncelenen tokmaklarda genel olarak geometrik süsleme görülmektedir. Yakut/Saha Türklerine ait olan davul tokmağının sapı açık renktedir ve yüzeyinde Güneş motifli ile dört yön işaretini yansıtan çizimler bulunmaktadır (Resim 25). Ankara Üniversitesi arşivinde bulunan davul tokmağının sapı ahşaptandır ve tokmak yüzeyinde eşkenar dörtgen motifleri görülmektedir (Resim 26).



Resim 25. Yakut/Saha kam davul tokmağı, Yakutya (Çoruhlu, 2017)



Resim 26. Kam davul tokmağı, Altaylar (Çoruhlu, 2014)

3.3. Kamların Kullandığı Diğer Müzik Aletleri

Müzik kam ritüellerinde öteki dünya ile iletişim sağlamada önemli bir araç olarak görülmektedir ve iyi ruhları çağırmak, kötü ruhları uzaklaştırmak için tercih edilmiştir. Müzik eşliğinde yapılan dans ayrıca kamın transa geçmesini kolaylaştırmaktadır bunun için kopuz, bağlama türü aletler kullanıldığı gibi çingirak, kaynana zırlıtısı gibi aletler de Türk kamlarının kullandığı nesneler arasındadır.

Göktürk döneminden kalma taş bir heykelde elinde çalgı aleti bulunduran kişinin kam ya da din adamı olduğu düşünülmektedir (Resim 27) (Çoruhlu, 2023). Sovyet bölgesi, müzik aletinde deri ve ağaç malzeme kullanılmıştır. Sap kısmı siyah ve kırmızı renkli derilerle iki uçtan gövdeye tutturulmuştur. Baş kısımlarının çevresi mavi ve kırmızı ok ucu motifleri ile sıralanmıştır (Resim 28).



Resim 27. Elinde çalgı aleti tutan Göktürk Dönemi taş heykel (Çoruhlu, 2023)



Resim 28. Ritüel müzik aleti, Orochen (Pentikainen vd., 1998)

3.4. Gerçek Tören Kapları (Tabak, Kase, Havan, Kazan vb), Silahlar ve Aletler, Araçlar (Kam Kayıkları vb)

Kam tören esnasında amuletler, kaseler, bitki kapları gibi nesneler kullanılmıştır. Kamın transa geçmesini sağlayan birçoğu uyuşturucu niteliğindeki bitki kapları kamın kullanmış olduğu bazıları sanatsal birçoğu etnoğrafik nesnelerdendir. Çoruhlu uyuşturucu bitkileri ve maddeleri kullanma oranının Türk kam topluluklarında diğer kam topluluklarına oranla daha az olduğunu belirtmiştir (Çoruhlu, 2022, s. 142).

3.5.1. Hayvan Biçimli Model veya Şekiller

İncelenen örneklerde hayvan şeklinde metal malzeme ile yapılan koruyucu ruhlar Doğu ve Batı Sibirya bölgelerinde yer almaktadır. Su kuşlarının özgün bir biçimde yapıldığı baş, gövde ve kanatlar sanatçı tarafından gerçekliğe uygun olarak özenle ortaya konulmuştur (Resim 29).



a) Doğu Sibirya, Turukhan Krai

b) Batı Sibirya, Turukhan, Krai

Resim 29. Su kuşları figürü, kam yardımcı ruhu (Pentikainen vd., 1998)

3.5.2. İnsan Biçimli Heykel (Model) veya Şekiller

İnsan şeklinde yapılan metal koruyucu ruhlar elbiselere ilâştirilmiş olarak görülmektedir. Sahalar'a ait olan elbise üzerindeki ruh atası iki elini gökyüzüne kaldırmış dans eder durumdadır ve arkasında davulu bulunmaktadır. (Resim 33). Her iki yakut ruh atasında uzuvlar belirgin bir şekilde işlenmiştir. Diğer bir ruh atası ise yine Yakutlara ait ahşap malzemeli, halka şeklinde yapılmıştır (Resim 30).



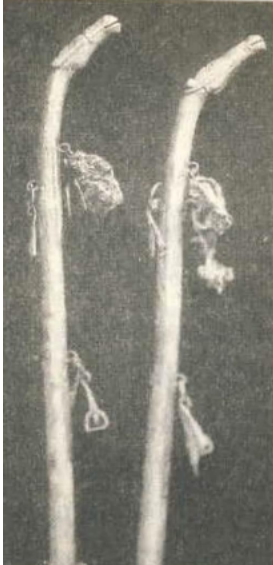
Resim 30. Saha kam kostümü üzerindeki ruh atası detayı (Yardımcı, 2016)



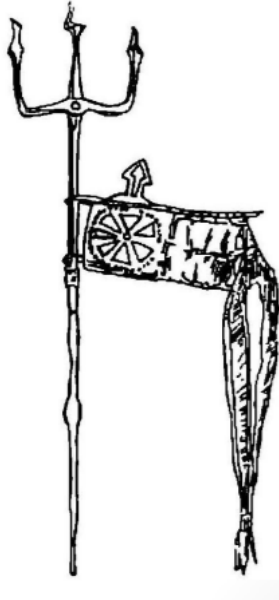
Resim 31. Koruyucu ruh, Yakutlar/Sahalar (Pentikainen vd., 1998)

3.6. Kam Asa veya Bastonları

Asa veya bastonlar kamın ritüelini gerçekleştirdiği nesnelerindendir ve amacına ulaşması için bir araçtır. Kamın günlük kullanımı dışında sembolik ve kültürel bir değere sahiptir. İncelenen örnekteki at başı biçimli asalar özel asalardandır ve sanat değeri bulunmaktadır (Resim 32). Yaşar Çoruhlu kam asalarından söz ederken Darkhatların kam asalarının tayag ya da at başlı tayag olarak nitelendirmiştir. Tayag çatal uçları kamın hangi boya ait olduğunu bildirmektedir (Çoruhlu, 2023). Bu sebep ile asalar bir nevi kimlik tespiti görevini üstlenmiştir. Asaların bazıları sade ve işlevseldir bazıları ise sanatsal değere sahiptirler.



Resim 32. At başlı Kam asaları (Çoruhlu, 2022)



Çizim 3. Bir Kam asası (Hamburg Völkerkunde Müzesi 1925) (Nioradze, 1925)

3.7. Kamçılar

Kamın ritüelinde ve törenlerinde kullanılan kamçılar sağaltma, doğa ile bağlantı kurma, aileyi kötü ruhlardan koruma gibi amaçlar ile kullanılan aletlerindendir. Güç ve koruma sembolü olarak görülmesi, toplumun kültürel kimliğinin bir parçası olmasının yanı sıra kamların kültürel mirasını aktarması bakımından ayrıca önem taşır.

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Türk kültürü Ural dağlarından Çine, Sibiryadan Mezopotamya bölgesine dek uzanan geniş bir coğrafyaya hakim olmuştur. Savaşçı kimliği ile bilinen Türkler geniş bir alanda yaşamıştır, komşu kültürler ile etkileşim içinde olsalar da öz kültürünü korumayı başarmışlardır. Zengin kültüre sahip olan eski Türklerde Kamizm inancı görülmektedir. Araştırılan kamist nesneler dinsel sanat kategorisindedir ve aplikeler, desenler, resimler, metaller yoğun bir sembolizm ve gizem içermektedir. Nesnelerin bazıları etnoğrafik değere sahipken, bazıları sanat eseri niteliğindedir. Gizem unsurunun güzellik ile harmanlanması neticesinde sanatsal değeri olan nesneler ortaya çıkmıştır. Özellikle kam kıyafetleri ruhların kama vermiş olduğu tavsiyeler doğrultusunda dikilmektedir. Çünkü ata ruhu ve doğaya saygı duyma, her şeyin bir ruhunun olduğuna inanılan inanç sistemi (Animizm) bu inanç sistemi içerisinde görülmektedir. Söz konusu elbiseler üzerinde yer alan nesnelerin birbirinden farklı malzemelerde olduğu özellikle sırt ve kol kenarlarındaki metal nesnelerin savunma amaçlı belli bir düzende yerleştirildiği görülmektedir. Demir halkalara geçirilmiş metal çubuklar daha çok Tunguzlara ve Yakutlara ait nesnelerdendir. Altay Türklerinin kıyafetlerinde keçe, deri ve kumaş malzemeden yapılmış bebekler bulunmaktadır. Elbise ve başlıklar süslenirken mavi, beyaz, sarı, kırmızı renkte boncuklar kullanılmıştır. Nesneler üzerinde iskelet kemiğini belli edecek süslemeler Tofaların elbise ve çizmelerinde görülmektedir.

Kamın ruh atasını temsil eden hayvanlar (geyik, ayı, kuş v.b) kullanmış oldukları nesnelerde kendini ifade etmektedir. Kam davulu yüzeyinde yer alan resimler, resim sanatının geçmişine dair önemli ipuçları vermektedir. İncelenen örneklerde bazen Hun-Göktürk devirlerine kadar inilmiş ama çoğunlukla son yüzyıllara ait eserlerden söz edilmiştir.

Sibirya, İç Asya ve Orta Asya'da yaşayan Türk Kamları coğrafyalarında yaşayan hayvanların derisini ustaca kullanmışlardır. Altay, Tuva ve Hakasya Türklerinin kıyafet, başlık, çizme ve kamların törenlerde kullandığı davul, tokmak, asa, kamçı gibi diğer nesnelerde ortak özellikler görülmektedir. Bunun sebebi ise Sibirya Türklerinden olmaları ve birbirlerine yakın coğrafyalarda yer almalarından kaynaklanmaktadır.

Türk kamlarına ait olan nesnelerin önemli kısmı Rusya Federasyonu müzelerinde bulunmaktadır. Bu eşya-nesnelerin bir kısmı da Rusya Federasyonu'na bağlı özerk Türk Cumhuriyetlerindeki bölge müzelerindedir. Ayrıca önemli bir grup nesne bağımsız Orta Asya (Türkistan) Türk Cumhuriyetlerinin müzelerinde ve Moğolistan'daki müzelerde korunmaktadır. Rusya dışındaki Kuzey Avrupa ülkeleri, Almanya ve diğer bazı Avrupa müzelerinde de Türkleri ilgilendiren kam kostümleri davullar ve diğer kam nesneleri bulunmaktadır. Bütün bu müzelerdeki koleksiyonlarda yer alan kamik eşyaların bir bölümü, yardımcı ruhlar ve diğer ruhlarla bağlantılı olarak kullanılan, hayvan pençesi, tüyü, dişleri, deniz kabuğu, hayvan kemiği, derisi gibi gerçek hayvanlara ait parçalardan oluşur. Tabi ki bunların sanat ile doğrudan bir ilişkisi yoktur ancak değişik malzemeleri kullanarak tablolar yaratan kimi çağdaş ressamların yaptığına benzer şekilde bunlar bir bütün oluşturan nesne içinde diğer nesnelerle birlikte kullanıldığında elde edilen kompozisyon, insan üzerinde mistik sanatsal etki bırakabilir. Tıpkı söz konusu hayvan parçalarının kam elbiseleri üzerinde kullanıldığında insan üzerinde yarattığı gizemli tesir gibi. Bu parçalar bir mikrokozmos olan kam elbisesinin mistik görünümüne ve sembolizmine katkıda bulunur.

Müzelerde yer alan ve vaktiyle kamların kullandığı cansız tabir edilen nesneler de kullanıldıkları bağlama göre anlam kazanarak benzeri etkiler uyandırabilirler.

Müzelerde muhafaza edilen şeylerin önemli bir kısmı ise çeşitli etnografik nesnelerdir. Bunların süslenmiş, itinayla yapılmış, ilgi uyandıran örnekleri "Halk Sanatı" veya "Şamanist/Kamist Sanat" kategorisinde eserler olarak değerlendirilebilirler.

Türk kamlarının kullandığı bir kısım nesneler ise doğrudan doğruya sanat eseri olarak ele alınabilirler. Kam davullarının veya diğer çeşitli malzemelerin resimleri veya tasvirleri bu kapsama girer. Kırmızı, beyaz, siyah doğal boyalarla yapılmış bu resimler kozmogonik düzene göre yapılır ve

törenle ilgili hususları veya sembolik anlamları ifade ederler. Resimler çoğunlukla davulun dış bazen de iç yüzüne hatta kasnağına çizilir. Kamların büyüsel maksatlarla çizdiği başka resimler veya çizimler de vardır.

Ayrıca keçe, kumaş, ağaç veya metalden yapılmış yardımcı ruh, inanılan tanrı suretleri, masklar, hayvan modelleri, tözler, bebek ve kuklalar bazen etnografik eser değerinde iseler de bazen sanat eseri mahiyetinde kabul edilebilirler. Bununla birlikte benzer şekilde başlıklar, elbiseler, ayakkabılar, etekler, örtüler, yaygılar vs. simgesel şekil ve süslemeli oldukları ve itina ile yapılmış oldukları takdirde birer sanat eseri, el sanatı ürünüdürler.

Metal kam tören ve uygulama nesnelerinin bir kısmı basit ve sade iken bir bölümü de şekilleri ve süslemeleri, simgeleri, teknikleri ile sanat eserleridirler.

Benzer hususları ağaçtan nesneler için de söyleyebilir. Çeşitli ağaç oyma, işleme tekniklerinin kullanıldığı güzel örmekler; figürlü asalar, bastonlar, saç yapıları ağaçtan mamul veya pişmiş toprak kaplar, kandiller vb nesneler de Sanat Tarihi kapsamında incelenebilecek el sanatı ürünleridir.

Bütün buraya kadar söylediklerimizin benzerlerini deri eserler için doğru olarak kabul etmek de yanlış olmaz.

Birbiri ardına sıraladığımız bu kümelerdeki eserlerden başka, ressam ve heykeltıraşların yaptıkları kamizm konulu sanat eserlerini de “Şamanist/Kamist Sanat” çerçevesi içerisinde inceleyebiliriz.

Burada belirttiğimiz müzelerde veya özel koleksiyonlarda bulunan nesneler dışında sanat eseri mahiyetinde, çağdaş kamların yaptıkları ve kullandıkları nesneler bulunur ancak halihazırda dinsel amaçlarla kullanıldıklarından bunlar üzerinde inceleme-araştırma yapmak zordur ve çoğu kez imkansızdır. Bu nedenle araştırma-incelemelerde daha çok müze ve koleksiyonlara intikal etmiş örnekler kullanmak durumunda kalınmıştır.

Destek ve Teşekkür

Materyallerin temini konusunda yardımlarını aldığım Pof. Dr. Yaşar Çoruhlu hocamıza teşekkür ederim.

Kaynakça

- Anohin, A. V. (2006). *Altay Şamanlığına ait materyaller*. Kömen Yayınları.
- Bağcı, A. (2014). Altay, Kam kıyafetindeki Puhu kuşu telekleri detay (Yekaterina Dmitriyevna Prokofyeva Sibirya Halklarının Şaman Kostümleri, Altaylılar, MAE No: 5064-2).
- Bayat, F. (2006). *Ana hatlarıyla Türk Şamanlığı*. Ötüken Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1934). *Uygur sözlüğü*. Burhaneddin Basımevi.
- Çirkin, S. (2015). Erken dönem Güney Sibirya Kültürlerinde kült objeleri ve inanç sistemleri, (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi.
- Çoruhlu, Y. (1998). *Erken devir Türk sanatı*. Kabalcı Yayınevi.
- Çoruhlu, Y. (2004). *Türk topluluklarında Şaman davulu ve üzerindeki resimlerin anlamı, sanat ve inanç 2*. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Türk Sanat Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi.
- Çoruhlu, Y. (2006). Selçuklu sanatında görülen kuyruğu düğümlü at tasvirinin ikonoğrafik ve ikonolojik mahiyeti. *VI. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri* (s. 227-267) içinde. Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi.
- Çoruhlu, Y. (2017). *Altay communities religion and belief ritual*. İ. Şahin vd. (Ed.). İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Odaları Birliği Yayını.
- Çoruhlu, Y. (2019). *Türk sanatında hayvan sembolizmi*. Ötüken Yayınları.
- Çoruhlu, Y. (2020). Bozkır sanatında hayvan üslubu. K. Yıldırım (Ed.), *Geçmişten günümüze Türkler ve Moğollar-dil-tarih-kültür* (s. 170-199) içinde. Türk Ocakları Yayını.
- Çoruhlu, Y. (2022). *Türk mitolojisinin ana hatları*. Ötüken Neşriyat.
- Çoruhlu, Y. (2023). *Erken devir Türk sanatı*. Ötüken Neşriyat.
- Çoruhlu, Y. (2023). Türk ve Moğol sanatında Güneş ve Ay. K. Yıldırım (Ed.), *Tarihte Türkler ve Moğollar* içinde (s. 267). Bilgeoğuz Yayınları
- Durmuş, İ. (2017). Türk adının ortaya çıkışı, anlamı ve yayılışı. *Akademik Bakış Dergisi*, 10, 40-41.
- Eliade, M. (1999). *Şamanizm* (İ. Birkan, Çev.). İmge Kitapevi. 1999.
- Hoppál, M. (1993). Shamanism: Universal structures and regional symbols. M. Hoppal ve K. D. Howard (Ed.), *Shamans and cultures* (s. 181-192) içinde. Akademiai Kiado.
- İnan, A. (1986). Tarihte ve bugün Şamanizm materyaller ve araştırmalar. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kasten, E. (2009). *Schamanen Sibiriens*, Reimer.
- Meletinsky, E. M. (1980). The epic of raven among the paleoasiatics: Relation between Northern Asia and Northwest America in folklore. *Diogenes*, 28, 98-133.
- Nioradze, G. (1925). *Şaman asası*. Hamburg Völkerkunde Müzesi.
- Örnek, S. V. (1988). *İlkelerde din, büyü, sanat, efsane*. Gerçek Yayınevi.
- Pentikainen, J., Jaatinen, T., Lehtinen, I., Saloniemi, M. R. (1998). *Shamans*. Tampereen Museum Publications.
- Potapov, L. P. *Altay Şamanizmi* (M. Ergun, Çev.). Kömen Yayınları.
- Prokofyeva, Y. D. (2014). *Sibirya halklarının Şaman kostümleri, Altaylılar* (A. Bağcı, Çev). Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Tarih ve Arkeoloji (2015). *Altay Müzesi kukla tasvirleri*. <https://tarihvearkeoloji.blogspot.com/2015/04/altay-muzesi.html>
- Uno, H. (2015). *Altay panteonu mitler-ritüeller-inançlar ve tanrılar* (Ö. Suveren, Çev.). Doğu Kütüphanesi.
- Yardımcı, K. G. (2016). *Avrupa müzelerindeki Türk Şaman elbiseleri* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.